
DOI: <https://doi.org/10.47960/2303-7431.24.2020.7>

UDK: 316.77

821.163.4.09-31 Andrić I.

Izvorni znanstveni članak

Primljen 11. XI. 2020.

Prihvaćen 20. IV. 2021.

IKO SKOKO – DAVORKA TOPIĆ STIPIĆ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

iko.skoko@ff.sum.ba – davorka.topicstipic@ff.sum.ba

KONVERZACIJA U ROMANU *PROKLETA AVLIIJA*

Sažetak

Ivo je Andrić kao mladić doživio tri nedaće: bolest, zatvor i neimaštinu, koje su ostavile dubok trag u njegovu životu, što će se kasnije pokazati i na njegovim likovima. Postojanje zla i podijeljenosti konstante su u njegovim djelima. Tragao je za rješenjima kako ih nadvladati. Smatrao je kako je dobar i iskren razgovor jedan od „lijekova“ za smanjenje zla i podijeljenosti u životu ljudi i naroda. U romanu *Prokleta avlija* možemo vidjeti koliko ljudi imaju potrebu za dobrim i iskrenim razgovorom. Da bi se došlo do stupnja takve komunikacije, potrebno je iskreno razmišljanje te velik napor i trajan odgoj. Cilj nam je kroz jedan od najboljih romana Ive Andrića pokušati primijeniti konverzijske aksiome i utvrditi kada neku konverzaciju definiramo uspješnom.

Ključne riječi: fra Petar; Ćamil; zatvor; zatvorenici; riječ; konverzacija; (ne)povjerenje

Uvod

Ivo Andrić veliki je poznavatelj ljudi, njihovih životnih lomljivosti, traženja i odnosa. Ipak, zapisao je kako je svaki čovjek tajna. I u svojim ranim i kasnijim djelima postavlja pitanje tko je čovjek u svijetu. Traži

svoj identitet, ime i put. U pokušajima približavanja ljudima činilo mu se kako se pred njima zatvaraju sva „ljudska vrata“. Ljudi ne mogu živjeti bez drugih, bez odnosa s Drugim. Andrić će reći kako ljudi imaju prirodnu potrebu otkrivati se jedni drugima. Pokušavaju otvarati i „najzavarivanja ljudska vrata“ i graditi odnose. Ostvarivati i održavati te odnose zahtjevno je. On slikovito kaže kako za to čovjek mora otvoriti „vrata drugoga“. Ta se vrata ne otvaraju silom: „Nasrtao sam uzalud na vrata čovjekova i poslije sam dugo sjedio krvavih ruku, na kamenu. Jer kasno sam uvidio da se ne otvaraju silom.“ (Andrić, 1986b: 86) Iz iskustava je naučio da postoje ključevi kojima se otvaraju čovjekova vrata. Jedan je od ključeva, koji možemo pronaći i u njegovim djelima, razgovor.

Cilj je ovoga rada pronaći „ključ koji otvara čovjekova vrata“ u likovima koje je prikazao u romanu *Prokleta avlija*¹. Iz govora Andrićevih likova u *Proklesoj avliji* mogu se otkriti njihovi karakteri. Osobe koje vjeruju u sebe i druge ljude zrače povjerenjem i njeguju govor koji gradi odnose.

Rad je nastajao metodom analize sadržaja i komparativnom analizom. Kratki životopis nobelovca Ive Andrića prikazan je u prvome poglavlju. Drugo i treće poglavlje posvećeno je simplificiranoj analizi konverzacije u romanu *Prokleta avlija*. Mnogi smatraju da je upravo taj roman njegovo najbolje djelo. Središnji je lik fra Petar. Za nobelovca je taj lik primjer osobe koja zrači povjerenjem, a to odaju njegov način izgleda, ponašanja te, posebno, vještina slušanja i razgovora. Fra Petar je primjer i u komunikaciji jer zna što, kada i na kojem mjestu reći.

1. Ivo Andrić – kratki životopis

Ivo Andrić rođen je 9. listopada 1892. U Maticu krštenih, sv. II., str. 67., pod brojem 70., Župe sv. Ivana Krstitelja u Travniku upisan je pod imenom Ivan 9. listopada 1892. (usp. MK, 1892: 67). Roditelji su mu Antun Andrić (po zanimanju podvornik) i Katarina r. Pejić, oboje rimo-katolici. Kum mu je bio Tadija Antunović (po zanimanju podvornik), a

¹ Svi citati iz romana *Prokleta avlija*, koji se navode u ovome radu, preuzeti su iz izdanja Svjetlost – Mladost, Sarajevo – Zagreb, 1967.

krstio ga je vlč. Juraj Pušek. Stanovao je u Travniku, Zenjak, nadležnost Sarajevo. Brak je zaključio s Milicom Babić² iz Bosanskoga Šamca 27. rujna 1958. u Beogradu, u Starome Gradu. Izvješće o sklapanju braka poslano je 27. rujna 1958. iz Beograda pod brojem 821/58.

Otac Antun umro je kada je Ivo imao dvije godine, nakon čega se s majkom preselio očevoj sestri, tetki Ani, i njezinu mužu Ivanu Matkovičku u Višegrad, gdje je i završio osnovnu školu. U Sarajevu je završio Veliku gimnaziju (1903. – 1912.). Jedan od profesora u gimnaziji bio mu je i dr. Tugomir Alaupović.³ Prvu pjesmu u prozi pod imenom *U sumrak* te pjesmu *Blaga i dobra mesečina* objavio je 1911. godine u časopisu *Bosanska vila* (br. 8). Zahvaljujući stipendiji Hrvatskoga kulturnog prosvjetnog društva Napredak, 14. studenoga 1912. upisao se na Mudroslovni fakultet Kraljevskoga sveučilišta (danas Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu).⁴ Sljedeće godine studirao je u Beču, gdje se i razbolio, o čemu saznajemo iz pisma prof. Alaupoviću. Godine 1914. upisuje četvrti semestar na Jagelonskome sveučilištu u Krakovu, najstarijemu⁵ i najpoznatijemu poljskom sveučilištu. Krakov napušta krajem lipnja 1914. Te godine objavljuju mu šest pjesama u *Hrvatskoj mladoj lirici*. Policija ga je uhitila 29. srpnja 1914. u Splitu. Iz splitskoga zatvora prebacuju ga u šibenski pa mariborski. Sljedeće je godine zbog bolesti bio u pritvoru u Župnome uredu Ovčarevo, najvjerojatnije jer je njegova majka Katarina vodila kućanstvo u toj župi koju je vodio župnik fra Alojzije Perčinilić. U tome razdoblju upoznaje franjevačke samostane, posebno samostan sv. Franje u Gučoj Gori i fratre koji u njemu djeluju (usp. Ivanković, 2015: 167). Godine 1916. bio je u internaciji u Zenici,

² Umrla je u Hercegovini 24. ožujka 1968.

³ Dr. Tugomir Alaupović, hrvatski književnik i političar, rođen je 18. kolovoza 1870. u Docu kraj Travnika, a preminuo je 8. rujna 1958. u Zagrebu. Usp. „Alaupović, Tugomir“, *Hrvatska enciklopedija*, <<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=1351>>, (10. V. 2020.).

⁴ Tada je ispunio upisni dokument *Nacijonal*. Za mjesto rođenja naveo je Travnik (Bosna), i to 10. listopada 1892.; vjeroispovijest: rimokatolik; materinski jezik: hrvatski; skrbnik: Ivan Matkovičić, Višegrad; svjedodžbu o završenoj Velikoj gimnaziji u Sarajevu dobio je 24. lipnja 1912., pod. br. 7. Imao je Napretkovu stipendiju u iznosu od 600 kruna. (usp. <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c3/Ivo_andric_prijavnica.jpg>, (10. V. 2020.)

⁵ Osnovano je 1364. godine, a ime je promijenilo u Jagelonsko sveučilište 1817. godine. U povodu 600. obljetnice dodijelili su počasni doktorat Ivi Andriću.

a pomilovan je iduće godine. Pjesnik Ivo Vojnović, koji ga je susreo u bolnici, zapisao je u svoj dnevnik 26. prosinca 1917.: „Posjetio malog Ivu Andrića! Koja plemenita, profinjena pjesnička duša!“ (Andrić, 1986d: 248). Upisuje se na Sveučilište u Zagrebu 1918. Prvo se liječi u Krapini, a zatim zbog bolesti odlazi na more u Crikvenicu.

Budući da je dr. Tugomir Alaupović bio ministar vjera u Beogradu, Andrić mu 1918. piše da bi želio prijeći u Beograd. Sljedeće godine šalje više pisama svomu profesoru germanizma u Beograd. Spominje mu kako se mora skrbiti za bolesnu majku i preporuča se za neku službu poslanstva. Ubrzo je postavljen za tajnika u Ministarstvu vjera u Beogradu. Iz Zagreba se seli u Beograd 14. listopada 1919. Imenovan je vicekonzulom u New Yorku 14. veljače 1920., a samo dva dana nakon toga dobio je novo imenovanje za veleposlanstvo u Vatikanu. U ožujku 1920. javlja se prijateljima iz Rima. Iz Rima se seli u Bukurešt 18. studenoga 1921. godine. Javlja se dr. Tugomiru Alaupoviću⁶ za savjet iz Bukurešta 6. ožujka 1922. Iste godine premješten je u Trst. Početkom 1923. na službi je u Grazu. Upisuje se na Filozofski fakultet. Otpušten je iz službe jer nije imao diplomu. Doktorirao je 15. lipnja 1924. godine u Grazu⁷, a tema je rada bila *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft (Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vladavine)*. Budući da je doktorirao, vraćaju ga na službu u Graz, a nakon toga i u Beograd u Ministarstvo. Majka mu umire 15. prosinca 1925. u Sarajevu.⁸ Godine 1927. radi u konzulatu u Marseilleu i Parizu, a već iduće odlazi u Madrid i počinje pisati *Prokletu avliju*. U Bruxellesu je 1929., a godinu poslije na službi je u Ženevi. Na službu savjetnika u Ministarstvo vanjskih poslova u Beograd vraća se 1933., a 1937. godine postaje pomoćnik ministra. Imenovan je za „izvanrednoga poslanika u Berlinu“ 1939. godine. Vraćen je 1941. u Beograd sa svim službenicima veleposlanstva. Tijekom Drugoga svjetskog rata boravi u Beogradu. Nakon rata mnoga književna i sportska društva te akademije biraju ga za svoga člana. Godine 1950. postaje vanjski suradnik

⁶ U pismu svome profesoru Alaupoviću piše kako ga najviše voli i cijeni.

⁷ U Grazu je 1951. obranjena prva doktorska disertacija o djelu Ive Andrića.

⁸ Na njezinu spomeniku, koji je podigao 1926., napisao je: *Svojoj dobroj majci njezin Ivan*.

na Filozofskome fakultetu u Beogradu. Svoju kuću u Višegradu darovao je Domu kulture 1952. godine. Savez književnika Jugoslavije kandidirao je Miroslava Krležu i Ivu Andrića za Nobelovu nagradu za književnost 1958. godine, a dobio ju je 26. listopada 1961.⁹ Primio ju je 10. prosinca 1961. (usp. Nemeč, 2007, 5).¹⁰ Dvije godine kasnije izlaze njegova sabrana djela u deset knjiga. Putuje i susreće se s mnogim kulturnim društvima. Održava mnoga predavanja i prigodne govore u povodu izlaska svojih knjiga, za obljetnice, izložbe ili otvaranja nekih kulturnih institucija. Andrićevu pripovijetku *Most na Žepi* neki smatraju najljepšom pripovijetkom u svjetskoj literaturi (usp. Selimović, 2002, 153).

Ivo Andrić preminuo je u beogradskoj Vojno-medicinskoj akademiji u četvrtak, 13. ožujka 1975. u jedan sat i petnaest minuta. Pokopan je u Beogradu.

Andrić je znao snagu i ulogu riječi. Riječi služe za izražavanje, posebno piscu, ona su sredstvo i alat za umjetničko djelo. Fra Petar je svjestan snage riječi, dijaloga, diskursa, naposljetku i potrebna znanja koje nam omogućuje oblikovanje predodžbi o drugima, ali i o sebi samima. Prilikom preuzimanja Nobelove nagrade, između ostaloga, rekao je:

Možda je njegov (piščev, op. a.) poziv da govori u ime svih onih koji nisu umjeli ili, oboreni prije vremena od života-krvnika, nisu se stigli izraziti? Ili to pripovjedač možda priča sam sebi svoju priču, kao dijete koje pjeva u mraku da bi zavaralo svoj strah? Ili je cilj tog pričanja da nam osvjetli, bar malo, tamne puteve na koje nas često život baca i da nam o tom životu, koji živimo, ali koji ne vidimo i ne razumijemo uvijek, kaže nešto više nego što mi, u svojoj slabosti, možemo saznati i shvatiti; tako da često tek iz riječi dobrog pripovjedača saznamo što smo učinili, a što propustili, što bi trebalo činiti, a što ne. Možda je u tim pričanjima, usmenim i pi-

⁹ Bio je kandidat za Nobelovu nagradu 1960., ali te godine dobio ju je francuski pisac Saint-John Perse. Sljedeće godine bilo je 50 kandidata. Osim Ive Andrića, kandidati su te godine bili i Graham Greene, Lawrence Durrell, John Ernst Steinbeck Jr., (dobio Nobelovu nagradu 1962.), Alberto Moravia...

¹⁰ Novac koji je dobio za Nobelovu nagradu darovao je za „unaprjeđenje narodnih biblioteka na području Bosne i Hercegovine“. (prvo pismo od 17. 3. 1962. i drugo pismo od 15. 4. 1965.). Usp. „O PRIČI I PRIČANJU: Evo što je Ivo Andrić rekao primajući Nobelovu nagradu za književnost“, *Lupiga*, <<https://www.lupiga.com/vijesti/o-prici-i-pricanju-evo-sto-je-ivo-andric-rekao-primajuci-nobelovu-nagradu-za-knjizevnost>>, (15. V. 2020.). U iste svrhe daje novčanu nagradu koji je dobio 1970. za životno djelo od BiH.

smenim, i sadržana prava povijest čovječanstva, i možda bi se iz njih bar mogao naslutiti, ako ne i doznati, smisao te povijesti. I to bez obzira na to da li obrađuje prošlost ili sadašnjost. (Andrić, 1961)

Poticao je na to da riječi ne budu umjetne, nego da budu žive, griju, svijetle i govore. One će to postati ako pisac bude blizak ljudima i njihovoj svakodnevici te ako se bude trudio slušati njihove govore i razmišljati o njima (usp. Andrić, 1986e, 63-65).

U zadnjoj rečenici u *Nemirima* piše kako se iza njegovih riječi uvijek krije ljudsko lice sa svojom željom za srećom (Andrić, 1986b). Pokušao je svojim djelima odgovoriti na pitanja koja je postavio u pjesmi *Tama*: „...i zašto bije tamno srce moje? Kuda? I zašto?“ Primajući Nobelovu nagradu u Stockholmu 10. prosinca 1961., u govoru zahvale *O priči i pripovijedanju* kazao je kako „pripovjedač i njegovo djelo ne služe ničemu ako na jedan ili na drugi način ne služe čovjeku i čovječnosti“ (Andrić, 1961).

2. Roman *Prokleta avlija*

Kratki roman *Prokleta avlija* objavljen je 1954. godine. Andrić je počeo pisati ovaj roman još između dvaju ratova. Prvi nacrt i bilješke počeo je pisati još 1928., za svoga boravka u Španjolskoj. Od prvotnih 250 stranica (Jandrić, 1982) sažeo je tekst na nešto manje od 100 i nastala je „majstorski komponirana, polivalentna, gusta konotativna proza koja se otvara stalno novim interpretativnim ponudama“ (Nemec, 2014: 176). Njegov estetski ideal postao je „...jednostavan i precizan, izražajno ekonomičan, bez suvišnog nagomilavanja i zgušnjavanja riječi“ (Đukić Perišić, 2020). Nemec za taj roman kaže kako je „djelo jedinstvene pripovjedne arhitektonike i savršene usklađenosti svih narativnih linija“ (Nemec, 2007: 26). Tumači u *Proklesoj avliji* vide „državne tvorevine utemeljene na bezakonju, samovolji i nasilju“ ili je „povezuju s čovjekovim egzistencijalnim apsurdom i osuđenošću na patnju i okajavanje metafizičkog grijeha“ (Nemec, 2007: 27). Meša Selimović svrstava roman *Prokleta avlija* u četvrtu fazu Andrićevih djela. Po njegovu mišljenju, taj

je roman razrada misli „o drami dvaju razdvojenih svjetova“ iz *Travničke hronike* (usp. Selimović, 2002: 159 – 169).

Književni znalci slažu se da je Andrić *Prokletu avliju* „ispripovijedao upričavajući priče jednu u drugu“ (Jergović, 2019). Prepoznaju se barem četiri priče što ovo djelo čini osobito kompleksnim. Upravo ta narativna kompleksnost nudi i kompleksan pogled na konverzaciju.

Fra Petar je pripovjedač u romanu, iako je stvarni pripovjedač mladi fratar (neimenovan) koji u fra Petrovoj sobi sluša popisivanje stvari nakon njegove smrti. Prisjeća se njegovih priča i toga kako je znao pripovijedati kao nijedan drugi fratar, osobito ako je imao dobra slušatelja. Fra Petar je znao turski jezik i pisati, što je u to vrijeme bila velika prednost, zato su ga njegovi poglavari poslali s fra Tadijom Ostojićem („Sav bijaše od nekih eksova!“) u Carigrad. Dok su bili u Carigradu, policija je uhvatila pismo nekoga zapadnog diplomata koje je bilo upućeno austrijskom veleposlanstvu u tome gradu i u kojem se izvješćivalo o stanju Crkve u Albaniji. Policija nije mogla pronaći donositelja toga dokumenta pa su uhitili fra Petra. Dva je mjeseca proveo u carigradskome istražnom zatvoru koji su zvali *Deposit*, poznatijemu kao *Prokleta avlija*, a nakon toga prebacili su ga u zatvor u Akru gdje je proveo osam mjeseci. Nakon godinu dana obojica su se vratila u Provinciju, i fra Tadija i fra Petar, ali neobavljena posla. Sve što je doživio u ta dva mjeseca koja je proveo u *Proklesoj avliji* duboko se urezalo u fra Petrovu dušu, tako da je pred smrt rado pričao o svome boravku u zatvoru i susretima s različitim zatvorenicima. Andrić ističe kako je fra Petar bio znalac pričanja tih zatvorskih događaja i susreta, odnosno razgovora sa zatvorenicima.

Prokleta avlija bila je najčitanija knjiga 1961. godine u Austriji (Andrić, 1986d). Jovan Ćirilov i Mate Milošević pripremili su je za prikazivanje u kazalištu, a prvi je put izvedena 2. prosinca 1962. godine.

3. Konverzacija u romanu *Prokleta avlija*

Andrić je posvetio puno pažnje opisima ljudi: njihovim karakterima, ponašanjima i razgovorima s drugima. Neke je spominjao po imenu i detaljnije opisivao stil njihova razgovora, a druge po zanimanju ili vrsti

skupine u koju su se svrstavali. I prema ovome vidimo kako je konverzacijski pristup često pitanje osobina ličnosti, ali i socioekonomskih varijabli.

Andrić je dobro poznao franjevce i njihov život. Znao je da, kada fratar umre, gvardijan odredi tko će ući u njegovu sobu i razvrstati stvari kojima se služio i načiniti popis svega što nađe u njegovoj sobi. Nakon fra Petrove smrti gvardijan je zadužio starijega fra Miju Josića i mladoga fra Rastislava (bez prezimena, jer ime dovoljno kazuje) da popišu sve stvari koje su ostale iza pokojnika. Iako Andrić kratko spominje fra Miju Josića, ipak iz njegove konverzacije s mladim fra Rastislavom možemo zaključiti nešto i o njegovoj osobnosti. Dok su popisivali stvari, prepirali su se. Fra Mijo je gundao nešto nerazumljivo. O čemu gundā? Imao je neku (nezavršenu) prepirku s pokojnim fra Petrom, koju je upravo činom fizičkoga pospremanja dovršavao s pokojnikom. U teoriji međuljudskih konflikata poznajemo i jednu posebnu vrstu, a to su retroaktivni konflikti ili oni koji nemaju svoju perspektivu, nego se provlače kroz odnose i teško završavaju (usp. Joyce – Wilmot, 2017). Upravo je fra Mijino gundanje primjer retroaktivna konflikta. Tu prepirku, raspravu, razgovor, konverzaciju fra Mijo nije nikada jasno izrekao i definirao. Gundanje nakon smrti sugovornika bio je odjek njihovih nedefiniranih odnosa. Dok je (pokojnomu) fra Petru gundao, glasno je grdio mladoga fratra koji je popisivao zaostavštinu. Fra Rastislav je predložio da se ugrije soba u kojoj su radili, a stari fratar nije prihvatio prijedlog i rekao mu je: „Jadna ti mladost! Svi ste vi mladi takvi, zimljivi kao hanumice.“ (Andrić, 1967). U proučavanju konverzacije autori izdvajaju relacijski pristup koji pretpostavlja da komunikacija može biti simetrična ili komplementarna (usp. Ericson – Rogers, 1973). Miller i Rogers postavili su skicu prema kojoj su izučavali koliko svaki komunikator utječe na tijek komunikacije. Sudionici mogu komunicirati sukladno ili suprotno. Komplementarni je izraz, tvrde Miller i Rogers, kada sugovornici prihvaćaju isti odnos, a simetrična se interakcija događa kada ni jedan ne donosi odluku. Kompetitivna je simetrija, pak, kada oba sugovornika nastoje kontrolirati situaciju. Korekcija se događa u situaciji u kojoj su izjave različite, ali ne suprotne (usp. Reardon, 1998: 108 – 109). Komunikatori bi taj dio

komunikacije nazvali kompetitivnom simetrijom (Trenholm i Jensen, 2013). Kako bi kazao Duncan: „Ne stvaramo odnose pa onda razgovaramo, nego stvaramo odnose u razgovoru“ (Duncan, 1967: 236).

Fra Mijo kara¹¹ fra Rastislava (naziva ga fra Raspislavom jer je pitao može li se soba malo ugrijati), a prigovara pokojnomu fra Petru. Kada je shvatio da prigovara pokojniku, proširio je svoj prigovor na fra Rastislava i mlade fratre. Mladi fratar čuo je do sada više od sto puta njegov prijekor, a Andrić dodaje kako će ga još mnogo puta čuti. U komunikologiji se taj način komunikacije naziva trajnim disfunkcionalnim obrascem komuniciranja, a to su negativni obrasci interakcije na koje su se partneri privikli. Cronen, Pearce i Snavey nazivaju ih neželjenim ili ubilačkim repetitivnim epizodama, skraćeno UREP (usp. Cronen i dr., 1979. 225). Andrić, da bi dodatno apostrofirao teške, zamršene i nezavršene odnose, kazuje kako je fra Mijo imao i „opor glas“ (oštar, neugodan, tvrd) i „tvrd glas“. Opet se i fizičkim karakteristikama (obilježjima glasa) obilježavaju i oblik i vrsta konverzacije koju netko ima.

Jasan i otvoren razgovor može pročistiti i učvrstiti odnose. Odnosi su među osobama kao živo biće – grade se ili ruše. Dobra komunikacija, a na poseban način i konverzacija, sredstva su za uspostavljanje i održavanje međuljudskih odnosa, dok ih loša komunikacija i konverzacija narušavaju.

Prokleta avlija, kao fizičko mjesto i geografska lokacija, puna je zatvorenika iz različitih krajeva tada velikoga Turskog carstva. Bilo je različitih „vrsta“ zatvorenika: od onih koji su ukrali neku vočku na tržnici do carigradskih propalica i okrutnih ubojica. No, često je bilo i onih nevinih, iako, ako se pita Karadžoza, odnosno Latifagu, takvih nije bilo:

Neka mi samo niko ne kaže za nekog: nevin je. Samo to ne. Jer ovde nema nevinih. Niko ovde nije slučajno. Je li prešao prag ove Avlije, nije on nevin. Skrivio je nešto, pa makar to bilo u snu. Ako ništa drugo, majka mu je, kad ga je nosila, pomislila nešto rđavo. Svaki, dabogme, kaže da nije kriv, ali za toliko godina koliko sam ovde, ja još nisam našao da je neko bez razloga i bez neke krivice doveden. Koovde dođe, taj je kriv, ili

¹¹ Postoji izreka *Kčerku kara, snahi prigovara*. u situacijama kada netko prigovara ili grdi jednu osobu, a zapravo prijekor upućuje drugoj prisutnoj osobi.

se makar očešao o krivca. Phi! Pustio sam ih dosta, i po naredbi i na svoju odgovornost, da. Ali kriv je bio svaki. (Andrić, 1967: 32)

Nekima je *Prokleta avlija* bila umjesto kuće. U njoj su često boravili zbog teških zločina. Komunikacija ubojica i propalica unutar avlije odnosila se na psovke ili bestidne pjesme. Nevidljivi ljudi svađaju se noću zbog mjesta i loga u zatvorskim prostorijama, a preko dana skupljaju se u skupine. Po sadržaju razgovora moglo se definirati pojedine skupine i članove koji su se u njima zaustavljali. U nekim je skupinama uvijek bilo svađa i prepirki, a u drugima psovke. Oni koji su dovedeni u zatvor zbog tučnjave režali bi jedni na druge kao životinje. Ti su „ljudi bili mračni, a govor stvaran, suv i tvrd“ (Andrić, 1967: 71).

Andrić imenuje nekoliko zatvorenika. Izvlači ih iz mase i tako im daje na važnosti, daje im lik i obris. Jedan od zatvorenika zvao se Zaim. Već bi sa svitanjem dana započeo govor ispred barake. Govorio bi tiho, sigurno i oduševljeno. Međutim, govorio je samo o sebi i svojim navodnim ženidbama i poslovima. Svakoga bi puta proširivao sadržaj razgovora novim krajevima i novim ženidbama. Slušatelji nisu vjerovali njegovu sadržaju i više su ga slušali kako bi se našalili. Kada bi osjetio da jednoj skupini više nije zanimljiv, polako bi prišao drugoj. Slušao bi što govore, ali ne da čuje razgovor, nego da uhvati priliku i započne svoju priču. Slušanje je jedan od najvažnijih elemenata komunikacijskoga procesa. U našem društvu, usmjerenu prema pošiljatelju, slušanje je često zanemaren dio komunikacijskoga procesa. Istraživanja pokazuju da odrasli provode oko 45 % svoga vremena slušajući, što je više od bilo koje druge komunikativne aktivnosti (9 % pisanje, 16 % čitanje, 30 % slušanje) (usp. Hargie, 2011: 177). Autori se slažu da postoji samo jedno istinsko slušanje, a puno oblika pseudoslušanja (usp. Adler – Rosenfeld – Proctor II, 2012). Neki su od oblika pseudoslušanja slušanje u zasjedi i selektivno slušanje, kada je često jedini razlog slušanja želja za preuzimanjem konverzacijskoga tijeka, kao u Zaimovu slučaju.

I vremenske prilike bile su čimbenik koji je utjecao na ponašanje i komunikaciju. Kada bi jugo nanijelo morsku trulež i smrad u zatvor, ljudi bi se promijenili:

A kad se desi da se nebo naoblači i stane da duva mlak i nezdrav južni vetar, koji donosi zadah morske truleži, gradske nečistoće i smrada iz nevidljivih pristaništa, onda život u ćelijama i na dvorištu postaje zaista nepodnošljiv. Mučan zadah ne dolazi samo iz pristaništa nego udara iz svih zgrada i predmeta; izgleda da sva zemlja koju je pritisla *Prokleta avlija* lagano truli i pušta neku vonju koja čoveka truje, da mu zalogaj grkne i život omrzne. Huji vetar i kao nevidljiva bolest pada po svima. I mirni ljudi se usplahire i počinju u nerazumljivoj razdraženosti da se ljutito kreću, tražeći kavge. Teški sami sebi, hapsenici izazivaju svoje sapatnike ili stražare koji su u tim danima i sami razdražljivi i kivni na sve. Živci se zatežu od bola ili naglo popuštaju u opasnim praskanjima i bezumnim postupcima. Iskrsavaju oštri, bezrazložni sukobi, nastaju, i za samu Prokletu avliju, neobični ispadi. I dok jedni tako besne i sukobljavaju se sa svakim, dotle drugi, stariji i povučeni ljudi, čuče satima, odvojeni, i objašnjavaju se sa svojim nevidljivim protivnicima nečujnim šapatom ili samo grimasama i slabim pokretima ruke i glave. Izgledaju avetinjski. (Andrić, 1967: 23)

Postali bi razdražljivi i tražili bi prilike za prepirke, svađe i konflikte. Vikali bi u sobama. Njihova vika prelazila bi u urlanje od muke te se širila iz prostorije u prostoriju. I to snažno urlanje i vika hranili su bolesnu nadu. No, kada bi nakon tih južnih dana došao sjeverni vjetar i granulo sunce, onda bi se ponovno smirili i znali šaliti i smijati u dvorištu. Pisac ističe da kada su ljudi mračni, onda je i njihov govor surov i tvrd.¹²

Čovjek koji nema stida i obzira te ne poštuje sebe samoga, a ni drugoga, nema dostojanstven govor. Ne vjeruje drugim osobama, ali ni samome sebi. Predstavnik takve komunikacije u ovome romanu bio je upravnik *Proklete avlije* Latifaga, svima poznatiji kao Karadžoz.¹³ Njegov se život okrenuo u četrnaestoj godini života kada je napustio školu i pridružio se lošem društvu. Otac ga je više puta spašavao iz zatvora. Upravnik gradske policije, koji je bio školski kolega njegova oca, uzima

¹² Utjecaj vremenskih promjena na mentalno zdravlje nije nepoznanica. U posljednje vrijeme osobito su prisutna istraživanja koja se vezuju za klimatske promjene. Samo su neka od njih: PAOLO CIANCONI – SOPHIA BETRÒ – LUIGI JANIRI (2020) „The Impact of Climate Change on Mental Health: A Systematic Descriptive Review“, *Front Psychiatry*, god. XI., čl. 74, str. 1. – 15.; JAMIE T. MULLINS – COREY WHITE (2019) „Temperature and Mental Health: Evidence from the Spectrum of Mental Health Outcomes“, *Journal of Health Economics*, god. LXVIII.

¹³ Karadžoz – glavni lik kazališta sjena, predstavnik s marionetama, lakrdijaš.

ga za policajca te se progonjenik odjednom nalazi s druge strane. Revan u svojoj novoj službi, dospio je do upravnika *Proklete avlije*. Poznao je dobro i zatvorenike i stražare. Kada ulazi u prostor zatvorenika, okruži se stražarima – na vizualnoj razini oni označavaju zaštitu, ali i položaj, odnosno status moći. Njegova je konverzacija bila vika: „Viče da sve odjekuje, i ne može da se zaustavi“ (Andrić, 1967: 31), koja bi se često pretvarala u „luđačku viku i psovanje“ (Andrić, 1967: 32). Nikada se nije znalo kako će njegov razgovor teći i kako će završiti. Znao bi se izmijeniti dok bi razgovarao s drugima, lice bi mu dobilo novi oblik. Neki su dijalozi bili su na granici apsurdnosti pa bi sugovornici to smatrali šalom, čekajući osmijeh s njegova lica koji će poništiti sadržaj, apsurdnost takvih govora, ali ga nikada ne bi dočekali. Otpustio bi ih bez ikakva zdrava obrazloženja. Sugovornici su smatrali kako „iz njega govori đavo, i to ne jedan“ (Andrić, 1967: 33). Zatvorenici su se u *Proklesoj avliji* naviknuli na njegovo ponašanje i monologe. Nisu imali lijepu riječi o njemu, smatrali su ga svojim „krmkom, stenicom i krvopijom, psom i pasjim sinonom“ (Andrić, 1967: 36). Prilazio je zatvorenicima tako blizu kršeći svaki osobni prostor (Nöth, 2004: 318 – 319): „Prići će mu naglo, uneti mu se u lice, gledajući kako će ga - proždreti“ (Andrić, 1967: 33). Jedino mu je zadovoljstvo pružalo kada bi svojim neuobičajenim, tvrdim, zamršenim i neljudskim postupcima i upornošću nagovorio zatvorenika da prizna svoju krivnju. Unatoč svim kritikama njegova ponašanja, toliko se srodio sa zatvorom da su i zatvorenici pomišljali da nema boljega upravitelja. Moglo bi se reći da je štokholmski sindrom bio jedan od glavnih relacijskih obilježja *Proklete avlije* kao fizičkoga mjesta.

Andrić je jasno opisao fra Petrovu neverbalnu komunikaciju. Njegov stav i odjeća već su otkrivali kako se radi o osobi koja je u *Proklesoj avliji* u prolazu (i greškom). Odmah se dalo zaključiti kako ne pripada tomu prostoru u kojem je „ružna i opasna gužva“. Opisao je i dvojicu trgovaca iz Bugarske koji nisu pripadali tomu prostoru, kao ni fra Petar. I oni su u njemu prepoznali drugačiju osobu od onih koje su zatvorene i njegova im je blizina odgovarala u ćeliji. Na neki način osjećali su se sigurnije i zaštićenije kada su bili blizu njega. Nisu uspostavljali odnose niti su razgovarali s drugim zatvorenicima, a pomalo im je smetalo što i fra Petar

razgovara s njima. Druženje fra Petra i dvojice Bugara privuklo je i jednoga mladog zatvorenika. Poslije će Andrić otkriti da je taj njihov novi susjed intelektualac Ćamil, mladi Turčin iz Smirne, koji je uza se uvijek imao knjigu. Samo pogled na nju fra Petru je davao posebnu energiju i radost. Taj neverbalni oblik komunikacije pokazat će se najvažnijim za nastanak odnosa između fra Petra i Ćamila. Knjiga u ruci značila je da može očekivati učena čovjeka, čovjeka čiji se *modus vivendi* ne uklapa u *proklete avlije svijeta*, čovjeka čiji će vokabular (bez obzira na to kojoj profesiji pripadao) biti širi i veći od vokabulara prosječnoga stanovnika *Avlije*. Čovjeka s kojim će konverzacija imati sve elemente potrebne za nastanak komunikacije i za razvoj odnosa.

„Fra Petar je svjestan snage riječi, dijaloga, diskursa, naposljetku i potrebnog znanja koje nam omogućuje oblikovanje predodžbi o Drugima, ali i o sebi samima“ (Ivon, 2012: 302). Znao je pažljivo slušati: „Fra Petar priđe ponekom od njih i sluša i gleda iz malo podaljeg“ (Andrić, 1967: 18). Komunikacijska kompetencija može se razvijati komunikacijskim vještinama i većina komunikatora smatra kako se samo komunikacijska vještina slušanja može koristiti u svim relacijama. Komunikatori ubrajaju slušanje u biheavioralne vještine i drže kako se razlikuju upravo po sposobnosti slušanja (usp. Reardon, 1998: 85 – 86). Aktivno slušanje potiče na razmišljanje. Ono pretpostavlja iskazivanje parafraziranoga govora sugovornika, postavljanje pitanja kada je to moguće i održavanje umjerene do visoke razine neverbalnoga uključivanja u razgovor (usp. Weger i dr., 2014).

Razgovor između fra Petra i mladoga zatvorenika Ćamila, sina Tahirpaše iz Smirne, počeo je sam od sebe. Andrić takve razgovore smatra najboljima. „Razgovor je počeo sam od sebe. A to su i najbolji razgovori. Najpre nešto kao pozdrav, retke neodređene reči koje se traže i u dodiru ispituju. To je bilo dovoljno fra Petru da uvidi da Turčin nije ohol ni odbojan, kao što bi mogao da bude. Uzdržljiv jeste, ali na neki drugi način“ (Andrić, 1967: 46).

Sugovornici započinju nekim nejasnim pozdravom, a zatim nastavljaju pažljivo neodređenim riječima koje se susreću i ispituju. Na temelju tih riječi sugovornici zaključuju jedan o drugome. Nakon vlastite

interpretacije o tome kakva je određena osoba, sugovornik odlučuje hoće li nastaviti razgovor. Frenztov model konverzaciju diferencira kroz pet imperativa, odnosno pet faza:

- 1) početak (razmjena pozdrava)
- 2) definiranje (pravila)
- 3) potvrđivanje pravila (definiramo tip interakcije i potrebno vrijeme, potvrđujemo pravila i „potpisujemo ugovor“)
- 4) strateški razvitak (srž same konverzacije)
- 5) završetak/prijelaz (promjena teme ili oproštaj) (usp. Frenzt, 1981).

Iako konverzacijski proces ima definirana pravila, u specifičnim situacijama, kao što je ova, spontani su oblici započinjanja konverzacije, odnosno odnosa, najučinkovitiji. Inače, razgovori u zatvoru započinju „beznačajnim riječima“. Andrić ih lijepo opisuje. U početku nemaju strukturu, spori su, a sugovornici oklijevaju. Iza prvih izgovorenih i interpretiranih riječi sugovornici zaključuju hoće li nastaviti konverzaciju ili će je prekinuti. Mogu je započeti po nekoliko puta u jednome danu i odmah prekinuti. Ako zakluče kako nije prilika za nastaviti razgovor, promišljaju što su rekli i što su čuli od sugovornika. Zatvorski su razgovori zatvoreni i površni. Teško se izgovara cijela misao, a nitko se ne predstavlja potpuno. Mladi Turčin Ćamil, prije nego što je stekao potpuno povjerenje u fra Petra, zastao bi često na sredini rečenice“ (Andrić, 1967: 47).

Za dublji razgovor Andrić kaže kako sugovornici trebaju čitati iste knjige. Međutim, kako se fra Petar i Ćamil nisu „hranili“ istim „knjiškim“ sadržajem, tako su i njihovi razgovori zapinjali. Zatvorenik je sretan čovjek ako nađe sugovornika: „Fra Petar je razgovarao življe. Bio je srećan što je našao svoga sabesednika...“ (Andrić, 1967: 47). Bio je iskusan i odmah je mogao točno zaključiti kakav je njegov sugovornik. U zatvoru je i najmanji koherentni razgovor velik dar. Istinski je razgovor ono što najviše nedostaje u zatvorima, a fra Petar i Ćamil izmijenili su taj najvrjedniji dar u zatvoru. Taj se dar iz dana u dan povećavao. Razgovarali su „duže, življe i prirodnije“ (Andrić, 1967: 48). Obično

dobra komunikacija među sugovornicima završava objedom. Zajedničko objedovanje jedan je od važnijih oblika komunikacije. Andrić naglašava kako su fra Petar i Ćamil počeli zajedno objedovati: „A kad je stalo da se mrači, mladi Turčin i fra Petar su večerali zajedno“ (Andrić, 1967: 48). Uz dobar razgovor i vrijeme im je protjecalo brže i ljepše. Fra Petar i Ćamil, različiti po dobi, podrijetlu, bogatstvu i religiji, izgradili su prijateljstvo. Razgovor je od njih učinio „neobično prijateljstvo“, ali, ipak, važno prijateljstvo. Bili su kao jedan otok među zatvorenicima u *Proklesoj avliji*, a izgradili su ga razgovorom koji ih je razlikovao u toj sredini.

Fra Petar je bio stariji i iskusniji pa je u Ćamilu brzo prepoznao partnera. No, Ćamilovo uključivanje u interakciju bilo je opreznije i u fazama, sve dok nije stekao potpuno povjerenje u fra Petra. Za Andrića je fra Petar bio izvrstan komunikator. Znao je kada, gdje i što treba reći, a kada treba slušati i razmišljati, koji je tip konverzacije u kojem kontekstu prikladan i sl. Sa zatvorenicima nije raspravljao i izgonio istinu načisto, jer to nisu bili ni ljudi ni mjesto za takav oblik komunikacije. Fra Petar je imao izgrađenu empatiju prema svojim sugovornicima.

Stražari su komunicirali sa zatvorenicima vikom i udarcima, a osobito se to osjećalo uvečer kada bi ih natjeravali u prostorije. Međutim, kada bi s vrha ukazali na važnost nekoga zatvorenika, onda bi i stražari mijenjali svoj način komunikacije, postali bi pažljivi i pristupali bi takvoj osobi s posebnom empatijom. Tako su jednoga dana pozvali Ćamila. Rastanak s fra Petrom bio je neverbalan – nije mogao izgovoriti ni riječ pozdrava.

Uz fra Petra, Zaima i Ćamila, Andrić posvećuje posebnu pažnju i zatvoreniku Haimu. Haim je bio Židov iz Smirne i brzo je zauzeo Ćamilovo mjesto u ćeliji. Osjetio je kako je u fra Petrovu socijalnom krugu mirnije i kako su on i dvojica bugarskih trgovaca bolji ljudi od ostalih. Haim je govorio brzo, opširno i o svemu. Komunikolozi bi rekli da je kršio načelo količine (usp. Reardon, 1998: 99). Prema Griceu, sugovornici bi trebali svojim govorom doprinositi svrsi konkretne konverzacije, to je tzv. kooperativno načelo. U tome kontekstu razlikuju se četiri osnovna načela konverzacije: količina, kakvoća, relevantnost i načelo načina. Načelo količine, između ostaloga, traži da se u konverzaciju ne unosi

više informacija nego što zahtijeva pojedini razgovor (Grice, 1975). Ipak, i takvi se mogu opravdati:

Mi smo uvek manje ili više skloni da osudimo one koji mnogo govore (...) A pri tome ne mislimo da ta ljudska, toliko ljudska i tako česta mana ima i svoje dobre strane. Jer, što bismo mi znali o tuđim dušama i mislima, o drugim ljudima, pa prema tome i o sebi, o drugim sredinama i predelima koje nismo nikad videli niti ćemo imati prilike da ih vidimo, da nema takvih ljudi koji imaju potrebu da usmeno i pismeno kazuju ono što su videli i čuli, i što su s tim u vezi doživeli ili mislili. (Andrić, 1967: 54)

Haim je govorio samo radi sebe, njegov govor nije bio usmjeren primatelju. Ni sadržaj mu nije bio bitan, samo je imao potrebu govoriti. Von Thun navodi samoočitovanje kao jednu od strana obavijesti, a ono odgovara na pitanje: „Što izjavljujem o samome sebi?“ (usp. Von Thun, 2001: 23 – 39). Haimovo samoočitovanje i njegova volja za neprestanim govorenjem bili su jači od nevolje i straha. Židov je svojim govorom probudio fra Petru sjećanje na fra Rafu, njegova strica, koji bi često u šali znao izreći koliko mu je bio bitan razgovor: „Ja bih bez hljeba još nekako i mogao, ali bez razgovora, beli, ne mogu“ (Andrić, 1967: 50). Razgovor mu je bio važniji od fizioloških potreba, a „one su najosnovnije, najjače i najočiglednije od svih potreba čovjeka“ (Fulgosi, 1997: 256). I sam Haim bio je svjestan da previše priča, ali se nije mogao kontrolirati. Pričati o svemu i svugdje bilo je jače od svega u njemu. Obično zdrava i obična čovjeka ne zanima sve ono što je zanimalo Haima. Fra Petar je uvidio kako ima i nešto dobro u Haimovu neprestanom pričanju. Naime, puno bi toga manje znali da nema ljudi kao što je Haim. Imao je on i dvije nevolje: prva je bila misao kako ga svi progone, a druga da je sumnjao u sve. Ta ga je sumnja izjedala pa je donekle imao povjerenje samo u fra Petra. Gotovo je svakodnevno, šapućući, fra Petru pokazivao nove zatvorenike koje je smatrao špijunima. Fra Petar je nastojao razgovarati šaljivo s njim. Poticao ga je da misli dobro: „Misli dobro pa će dobro i biti“ (Andrić, 1967: 69). Međutim, sumnja ga je izjedala i progonila, a s čovjekom koji je uvijek sumnjičav i kiseo teško je razgovarati. Do njega

ne dopire sugovornikova riječ jer ima čvrsti „nevidljivi komunikacijski štit“ ispred sebe.

Haim je fra Petru iznosio sve informacije o Ćamilu koji je bio krivo optužen. Međutim, fra Petar nije mogao „pravo razgovarati“ s njim: „... ali sa njim ne može biti pravoga razgovora“ (Andrić, 1967: 115). Fra Petru je bilo teško jer nije imao s kim razgovarati o Ćamilu. Nakon što ga je *izgubio*, fra Petar bi šetao zatvorskim dvorištem od skupine do skupine „pitajući se ima li igdje razumna čoveka i razgovora, i tražeći, kao lek što se traži, malo zaborava i rasonode“ (Andrić, 1967: 110). Bez pravoga razgovora počeo je misliti o svojoj nevolji. Gdje nema razgovora, a vladaju nerad i besposlica, egzistencijalna muka stvarnosti postaje vidljivija. Fra Petar nije imao ni knjige ni alatke, a bio je vješt u zanatu, čime bi zaokupio misli, dane, vrijeme.

Za Andrića je izgovorena riječ besmrtna. Jednom izgovorene, riječi žive. Stvaraju dodatne poruke, odnosno značenja. Ljudi rado prenose poruke koje su čuli. Često su nesvjesni kako tu poruku svaki put oblikuju i prenose dajući joj novo značenje. I već uskoro, samo za četiri prijemima i slanja, to više nije ona poruka kakvu je primio prvi primatelj. Ona stalno raste, mijenja se i dobiva nova konotativna značenja. Preko *Avlije* iz Smirne iznosi istinu o izgovorenoj riječi: „Reč je pala, a kada reč pođe jednom, ona se više ne zaustavlja, nego ide dalje i usput raste i menja se“ (Andrić, 1967: 65). Na drugome mjestu reći će kroz usta činovnika koji je ispitivao Ćamila: „Vi znate da reč ni kad je u najdubljoj šumi izgovorena ne ostaje na mjestu, a pogotovo kad se napiše ili čak i drugima kaže“ (Andrić, 1967: 99).

Zaključak

Čovjek je biće odnosa i rječitom komunikacijom ima potrebu otkrivati sugovorniku svoju dušu. Unatoč svemu želi graditi „mostove“ od sebe prema Drugomu. Za izgrađivanje tih međuljudskih mostova potreban je ozbiljan i trajan odgoj. Tko ne njeguje svoju dušu, živi u neredu, ne može imati jasnu komunikaciju, a ni čvrste „mostove“ s drugima osobama. Što je čovjekova duša više u miru i redu, to je i njegova

komunikacija smirenija i jasnija. Može se reći kako je, s jedne strane, komunikacija ogledalo čovjekove duše, dok se, s druge strane, čovjekova duša hrani i postaje ljepša s dobrom ljudskom komunikacijom.

U izgrađivanju međuljudskih odnosa, između ostaloga, bitna je i riječ. Ona je živa. Ima snagu. Teče od pošiljatelja do primatelja. Povezuje sugovornike. Svaki sugovornik na njoj nešto oduzima ili dodaje, tako da ona riječ koja je primljena nije nikad identična onoj koja je negdje započela svoj život. Nije identična ni onoj koju govornik šalje dalje nakon što ju je primio. Zato se od čovjeka traži odgovornost prema primljenoj i dalje proslijeđenoj riječi.

Andrić je u *Proklesoj avliji* kroz likove fra Petra i Ćamila prikazao važnost riječi. Od riječi se gradi razgovor, a on je ljudska potreba kojom se gradi most između dviju osoba. Pravim i iskrenim razgovorom grade se odnosi među različitim osobama. Čovjek ima esencijalnu potrebu za takvim susretom i razgovorom. Bez iskrena razgovora ne može spoznati sebe, a ni druge ljude u svijetu. On ozdravlja čovjeka. Gdje nema iskrena razgovora, ni čovjek ne može biti zdrav: „Ne mogu ja – dobri čovječe, ozdraviti, jer ja i nisam bolestan, nego sam ovakav, a od sebe se ne može ozdraviti.“ (Andrić, 1967, 114). Razgovor može odriješiti ovu čovjekovu zatvorenost i ozdraviti ga da živi novim životom. Andrić vjeruje kako će se, unatoč ljudskoj izlomljenosti, uz napor duha, svi ljudi na kraju sreći i razumjeti.

Literatura

- ADLER, B. Ronald – ROSENFELD, B. Lawrence – PROCTOR II, F. Russell (2012) *Interplay. The Process of Interpersonal Communication*, OUP, London.
- ANDRIĆ, Ivo (1967) *Prokleta avlija*, Svjetlost – Mladost, Sarajevo – Zagreb.
- ANDRIĆ, Ivo (1986) *Ex ponto, Nemiri, Lirika*, Svjetlost – Prosveta – Mladost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda, Sarajevo – Beograd – Zagreb – Ljubljana – Skoplje – Titograd.

- ANDRIĆ, IVO (1986) *Istorija i legenda*, Svjetlost – Prosveta – Mladost – Državna založba Slovenije – Mislà – Pobjeda, Sarajevo – Beograd – Zagreb – Ljubljana – Skoplje – Titograd.
- ANDRIĆ, IVO (1986) *Sveske*, Svjetlost – Prosveta – Mladost – Državna založba Slovenije – Mislà – Pobjeda, Sarajevo – Beograd – Zagreb – Ljubljana – Skoplje – Titograd.
- ANDRIĆ, IVO (1986) *Umetnik i njegov djelo*, Svjetlost – Prosveta – Mladost – Državna založba Slovenije – Mislà – Pobjeda, Sarajevo – Beograd – Zagreb – Ljubljana – Skoplje – Titograd.
- CIANCONI, PAOLO – BETRÒ, SOPHIA – JANIRI, LUIGI (2020) „The Impact of Climate Change on Mental Health: A Systematic Descriptive Review“, *Front Psychiatry*, god. XI, čl. 74, str. 1. – 15.
- CRONEN, VERNON E. – PEARCE, BARNETT W. – SNAVELY, LONNA M. (1979) „A Theory of Rule-Structure and Types of Episodes and the Study of Perceived Enmeshment in Undesired Repetitive Patterns“, *Annals of the International Communication Association*, god. III, br. 1, str. 225 – 240.
- DUNCAN, HUGH DALZIEL (1967) „The search for a social theory of communication in American sociology“, DANCE, FRANK (ur.), *Human communication theory*, Holt, Rinehart&Winston, New York.
- ĐUKIĆ PERIŠIĆ, ŽANETA (2020) „Majstor srpske pripovetke“, *Zadužbina Ive Andrića*, <https://www.ivoandric.org.rs/latinica/dela/_pripovetke/149-opšti-pogled>, (21. V. 2020).
- FRENTZ, THOMAS S. (1981) „A Generative Approach to Episodic Structure“, *Communication Quarterly*, god. XXIX, br. 1, str. 12 – 20.
- FULGOSI, ANTE (1997) *Psihologija ličnosti*, Školska knjiga, Zagreb.
- GRICE, HERBERT PAUL (1975) „Logic and Conversation“, COLE, PETER – MORGAN, JERRY (ur.) *Speech Acts*, Academic Press, New York.
- HARGIE, OWEN (2011) *Skilled Interpersonal Interaction: Research, Theory and Practice*, Routledge, London.

- ANDRIĆ, IVO (2015) *Fratarske priče*, IVANKOVIĆ, ŽELJKO (ur.) HDHS Kosača, Mostar.
- IVON, KATARINA (2012) „Identitet bez identiteta (Ćamil između istoka i zapada)“, *Croatica et Slavica Iadertina*, god. VIII, br. 1, str. 299 – 312.
- JANDRIĆ, LJUBO (1982) *Sa Ivom Andrićem*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Hocker, Joyce L. – Wilmot, William W. (2017), *Interpersonal Conflict*, McGrawHill, New York.
- JERGOVIĆ, MILJENKO, „Jadna ti mladost! Svi ste vi mladi takvi, zimljivi kao hanumice“, *Jutarnji list*, <<https://www.jutarnji.hr/komentari/miljenko-jergovic-jadna-ti-mladost-svi-ste-vi-mladi-takvi-zimljivi-kao-hanumice/9114065/>>, (28. V. 2020.).
- MULLINS, JAMIE – WHITE, COREY (2019) „Temperature and Mental Health: Evidence from the Spectrum of Mental Health Outcomes“, *Journal of Health Economics*, god. LXVIII.
- NEMEC, KREŠIMIR (2007) *Nemir od vijeka*, Mozaik knjiga, Zagreb.
- NEMEC, KREŠIMIR (2014) „Andrićeva Prokleta avlija kao Mundus Inversus“, *Croatica*, god. XXXVIII, br. 58, str. 175 – 196.
- NEMEC, KREŠIMIR (2012) „Bljesak ljepote, postojanost zla. O nekim aspektima novelistike Ive Andrića“, *Hum*, br. 8, str. 9 – 24.
- NÖTH, WINFRIED (2004) *Priručnik semiotike*, Ceres, Zagreb.
- ERICSON, PHILIP M. – ROGERS, EDNA L. (1973) „New Procedures for Analyzing Relational Communication“, *Family Process*, god. XII, br. 3, str. 245 – 267.
- REARDON, KATHLEEN K. (1998). *Interpersonalna komunikacija. Gdje se misli susreću*, Alineja, Zagreb.
- SCHULZ VON THUN, FRIEDEMANN (2001). *Kako međusobno razgovaramo 1*, Erudita, Zagreb.
- SELIMOVIĆ, MEŠA (2002) *Pisci, mišljenja i razgovori*, Book&Mrsa, Beograd.

- TRENHOLM, SARAH – JENSEN, ARTHUR (2013) *Interpersonal communication*, Oxford University Press, Oxford.
- WEGER, HARRY JR. – CASTLE BELL, GINA – MINEI, ELISABETH M. – ROBINSON, MELISSA C. (2012) „The Relative Effectiveness of Active Listening in Initial Interactions“, *International Journal of Listening*, god. XXVIII, br. 1, str. 13 – 31.
- *Župa sv. Ivana Krstitelja u Travniku, Matice krštenih*, sv. II, str. 67, br. 70.